

Література

1. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. Ф. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид. – К.: Генеза. – 2001. – 1136 с.
2. Леонтович Ф.И. Древнее Хорватско-Далматское законодательство. – Одесса. – 1868. – 61 с.
3. Богишич В. О научной разработке истории славянского права. – Спб. – 1870. – 29 с.
4. Марченко М.Н. Источники права. – М.: ТК Велби. – 2007. – 760 с.
5. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Харьков: Эспада. – 2007. – 840 с.
6. Сидоркин А.И. Наказания, связанные с лишением и ограничением свободы в каноническом праве: проблемы правового регулирования систематизации и рецепции древнерусским законодательством. // Право и политика. – 2004. – № 12. – С. 119-132.
7. Павлов А. Первоначальный славяно-русский номоканон. – Казань. – 1869. – 101 с.
8. Владимирский – Буданов М.Ф.. Неизданные законы Юго-Западных славян // Журнал министерства народного просвещения. – 1869. – № 5. – С. 91-140.
9. Иванов Ю.А., Колесников В.А. Государство и право южных и западных славян в средневековье. – Воронеж: Гос. университет. – 1999. – 136 с.
10. Черниловский З.М. Происхождение раннефеодального государства и права у западнорусских народов. – Автореф. дисс. док. юр. наук. – М.: Знание. – 1963. – 31 с.
11. Мациевский В.А. История славянских законодательств. Т. I. – Москва. – 1858. – 150 с.
12. Кадлец К. Првобитно словенско право пре X века. – Белград. – 1924. – 130 с.
13. Проценко Ю.Л. Древнерусское государство и права. – Волгоград: ВолГУ. – 2000. – 60 с.
14. Кудимов А.В., Шафиев М.М. Источники права древней руси. // История государства и права. – 2006. – № 10. – С. 9-10.
15. Анучина Ю.Н. Соборное уложение 1649г. как источник права и его влияние на развитие русского законодательства // Право и политика. – 2008. – № 3. – С. 686 – 688.
16. Кушинська Л.А. Еволюція звичаєвого права східних слов'ян VI – XI ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К.: Знання. – 2001. – 19 с.
17. Шапов Я.Н. Византийское и южно-славянское правовое наследие на Руси в XI-XII вв. – М.: Наука. – 1978. – 292 с.
18. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкования. Т. II / Под общ. ред. Я.Н. Шапова. – София: Болгарская АН, 1987. – 248 с.

УДК 340.11:165.12(477)-058.244“19”

Ю.П. Лобода

ПРАВОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ТА СТАНОВЛЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ У ХХ СТ.

Мета статті виявлення особливостей становлення та розвитку правової системи України у ХХ ст.

Дослідженню правової традиції українського народу присвячені праці вчених правознавців Лозового В.С., Шаніна Т., Присяжнюка Ю. та ін.

Сьогодні існує цілий напрямок загальноісторичної та історико-правової літератури, присвяченої селянській правосвідомості у період 1917–1920 рр. Очевидно, вказаний період позначений тими змінами у правовій традиції народу, які мали у подальшому істотний вплив на всю еволюцію правової системи, виявили ті глибинні соціально-змістовні протиріччя, які визначали її розвиток упродовж всього ХХ ст.

Професійний історик В.С.Лозовий, з'ясовуючи значення правосвідомості селянства як чинника правової культури, виходить з соціальної структури українського суспільства: “На початку ХХ ст. найчисленнішим класом у соціальній структурі українського суспільства було селянство, і часто поняття “народ” та “селянство” сприймалися як тотожні” [3, с. 88].

Відтак “у царській Росії існувало станове законодавство, за яким селянство фактично було відокремлене від інших соціальних верств у сферах управління та судочинства. Правові відносини на селі формувались та регулювались частково юридичними нормами, але здебільшого місцевими звичаями. Селянські справи могли розглядатися та вирішуватися й волосним судом, і сходом, і навіть адміністративною владою. Правосуддя намагалися чинити “по справедливості й з огляду на людину” [3, с. 88].

В.С. Лозовий наступним чином характеризує норми звичаєвого права: “Норми звичаєвого права, якими переважно послуговувались у сільському судочинстві, були усними, гнучкими й відповідно в селянства не сформувалося поняття “про твердість права взагалі”. Відтак селянська правосвідомість являла собою симбіоз реально існуючих і бажаних юридичних норм” [3, с. 88-89].

Вказаний автор так характеризує події після Лютневої революції 1917 р.: “щойно стало зрозуміло, що царські порядки вже не повернуться, селяни заходилися впорядковувати судові відносини – на сходах встановлювали справедливість і висловлювали недовіру місцевим суддям, виганяючи їх із сіл” [3, с. 89].

Нова влада швидко усвідомила значення селянської правосвідомості у регулюванні суспільних відносин: “Газети констатували: оскільки тогочасне законодавство не відповідало вимогам часу, слід звертатися до місцевих звичаїв, поширених у селянському середовищі поглядів “на справедливість і користь”. Відтак великого значення набувала участь у суді представників місцевого населення, які знали на звичаєвому праві. У червні 1917 р. на сесії Центральної Ради при обговоренні питань судочинства депутат Криванівський відзначав, що треба домагатись обрання мировими суддями в сільських регіонах людей, які знаються на місцевих звичаях. Пропонувалося відкрити в університетах кафедри цивільного українського права” [3, с. 89]. В.С. Лозовий вказує і на наслідки такої політики: “виходячи з рівня тогочасної правосвідомості селянства, закликалося використовувати в судочинстві не державно-правові акти, а норми звичаєвого права. Відтак, демократичний всестановий принцип судочинства в такому трактуванні замінявся суто селянсько-становим і замість того, щоби ввести селянство в систему модерного суспільства, це мало призвести до його замкнутості й архаїзації” [3, с. 89].

Т. Шанін, відомий англійський вчений, зазначає: “у процесі звільнення від кріпацтва судова влада в країні майже з усіх суто економічних проблем і частини кримінальних проблем перейшла в руки волосних судів. А волосний суд повинен був судити по місцевим звичаям, “по справедливості”. Це означало, що в Росії 1870-х років і наступних 85% населення перебувало не під державним судом, не під імперським статутом, не під тими законами, які приймалися – чи то царем, чи то іншими державними структурами, – але під сходами старійшин,

обраних на місцях і частно безграмотних чи напівграмотних засідателів... Тут не судили у відповідності з прийнятими законодавчими установленнями: там просто їх не знали. В основу судових рішень було покладено розуміння того, “що справедливо”, тобто який місцевий звичай, – панувало “звичаєве право” [6, с. 117].

Далі Т. Шанін викладає положення щодо витоків систематизації звичаєвого права: “З 1880-х років розпочався процес консолідації, чи оцінки, цієї законодавчої діяльності, заснованої на на “звичаєвому праві”. Річ у тому, що до того часу багато незадоволених рішеннями волосних судів, стали подавати протести на винесені вироки у “вище стоячу інстанцію” – особливо в Урядуючий Сенат, тобто до Верховного Суду Росії. І цей суд не знав, як вирішити колізії, що виникали... Щоб вирішити це завдання, судова влада розпорядилася провести збір інформації про місцеві правові звичаї” [6, с. 117]. І далі Т. Шанін робить висновок: фундаментальні рішення, до яких приходили селянські засідателі по всій імперії, отримали назву “звичаєве право”: “Тобто паралельно існували державне право і звичаєве право” [6, с. 118].

Т. Шанін обгрунтовує наступне положення: “Найбільш суттєвим результатом революції з точки зору селян був Земельний кодекс 1922 року, який у головному повторив положення, закріплені у звичаєвому праві. Тому він був повсюдно прийнятий і ліг в основу тих відносин, котрі стали називатися НЕПом”. Для сільських районів НЕП, його стабільність і ефективність з точки зору швидкості економічної відбудови та розвитку виявилися пов’язаними не з чимось, придуманим есерами чи В. Леніним, а з тим, що Земельний кодекс точно повторив і допоміг далі укріпити і розвинути звичаєве право” [6, с. 120].

Особливу увагу слід звернути на застосування звичаєвого права і в наступні десятиліття: “навіть в умовах колективізації російське законодавство перебувало у положенні, за якого частина законів на селі залишалась вірною принципам Земельного кодексу 1922 року і цим – законам звичаєвого права. Скажімо, вже у 1960-х роках, коли суддя розглядав питання поділу майна, він повинен був почати з визначення, чи є це “сільським майном”. І якщо воно виявлялось таким, вирішувати справу треба було по закону 1922 року... А це означає фактично, що діяло звичаєве право, яке, як таке, звичайно, до того часу вже забували чи надавали перевагу його замовчуванню” [6, с. 121].

А.С. Ахієзер дає наступне визначення поняття “архаїзація”: “Архаїзація – результат слідування культурним програмам, які історично склалися в пластах культури, що сформувалися у більш простих умовах і не відповідають сьгодні зростаючій складності світу, характеру і масштабам небезпек” [1, с. 89]. Цей вчений – філософ розглядає архаїзацію як форму регресу, “в якій програми діяльності носять специфічний для додержавного суспільства характер, пов’язаний з доосьовою культурою, з пануванням чисто локальних світів, де відносини засновані на емоціях людей, чий кругозор (світогляд) обмежувався особисто знайомими членами локального співтовариства, які не знали розвитку як культурної цінності” [1, с. 89].

Ю. Присяжнюк, досліджуючи ментальність і соціальну поведінку українських селян у пореформений період, формулює наступні загальні положення:

“Характер інтересів, потреб та цінностей мешканців українського села другої половини ХІХ – початку ХХ ст. продукувався усталеними нормами, звичним побутом, реаліями своєрідної хліборобської суспільної самоорганізації. “Втиснута” в етнонаціональну психологію самим життям “сила речей” визначала важливість того чи іншого соціального імперативу. Заодно й сама історично сформована “землеробська” психологія виконувала роль своєрідного регулятора суспільної (індивідуальної, групової, станово-етнічної) свідомості та соціальної поведінки селян, суттєво позначаючись водночас на культурно-історичній динаміці загальної еволюції всього українства” [5, с. 213]. Цей автор наголошує на наступному: “Значущим для характеристики латентного рівня світосприйняття (“духовної атмосфери”) українських хліборобів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є розуміння психологічної сутності конкретних традицій, передовсім тогочасного звичаєвого права” [5, с. 217].

Ось як характеризує Ю. Присяжнюк “суспільний ідеал пересічного українця”: “Суспільний ідеал пересічного українця як квінтесенція його ментального універсуму, ґрунтувався протягом посткріпосницької доби на тому конкретному типі землеробського способу життєдіяльності, який історично сформувався в українському селі до середини ХІХ ст. і згодом зазнавав лише незначних (насамперед з точки зору самого селянина) змін. Виділяючись деяким етнонаціональним колоритом, він багато в чому носив, так би мовити, універсальний характер, був подібний до того “взірця досконалості”, через який бачили, сприймали, розуміли світ хлібороби російські, польські, білоруські, німецькі, французькі” [5, с. 215].

С. Дровозюк, як і більшість авторів, котрі досліджували селянську правосвідомість розглядуваної епохи, особливу увагу приділяє феномену селянського самосуду: “Одним із соціально-психологічних феноменів, що дає можливість продуктивно реалізувати психоісторичний підхід і увійти у світ селянських правових уявлень і почуттів, є селянський самосуд” [2, с. 284]. Узагальнюючи стан розробки проблеми у юридичній науці, цей автор зазначає, що його “розглядають як позасудову розправу, яку здійснюють здебільшого натовп або група осіб, як самоуправство, злочин проти порядку управління, що часто супроводжується катуванням. Таке визначення відбиває насамперед погляд держави на самосуд як на порушення встановлених нею норм права” [2, с. 284-285]; “у контексті української історіографічної традиції дослідження історії суду сільської громади займає помітне місце” [2, с. 285].

С. Дровозюк визначає науково-пізнавальне значення самосуду, що обґрунтовує наступними міркуваннями:

- самосуд у селянському варіанті не був спонтанною, неусвідомленою дією, а часто втілював традицію громадського суду з його неодмінними атрибутами;
- він є не тільки виявом правосвідомості селянства, його настроїв, а й розкриває таємниці підсвідомого;
- серед історичних явищ самосуд виділяється максимальною концентрацією та розмаїттям емоційних станів, наочно демонструє психологію натовпу;
- самосуд не лише відображає, а й віддзеркалює стан держави, суспільного організму в цілому, оскільки часто є емоційною реакцією на неспроможність влади забезпечити законність і правопорядок (2, с. 285).

С. Дровозюк вказує, що “самосуди, що здійснювалися в умовах колективізації та голодомору, втратили значення засобу морально-виховного впливу, в них на перший план вийшли тортури та катування. На відміну від суду, що здійснювався всією громадою як альтернатива неефективному державному судочинству, самосуди, здійснювані “активістами”, були демонстрацією необмеженої влади та виявом жорстокої тоталітарної особистості” [2, с. 291].

З проблемою селянської цивілізації логічно пов’язана проблема урбанізації. Ю.Л. Пивоваров вказує на неоднозначний характер процесів урбанізації в Росії: “у буремному ХХ столітті урбанізація в Росії стала одним з найважливіших важелів модернізації суспільства. Недосконалий, перехідний, двозначний характер радянського варіанта модернізації... все частіше розглядається як її найважливіша риса. Вийшовши за рамки традиційного, російське суспільство не стало і цілком сучасним; перехід від аграрної економіки до індустріальної супроводжувався її мілітаризацією; періоди реформування змінювали роки застою, консолідації – розколом суспільства і т.д.” [4, с. 101].

Цей автор звертає увагу на соціальний аспект урбанізації: “Швидкий ріст і концентрація міського населення у вибіркових точках величезної території країни, формування значної мережі міських поселень після 1917 року помітно випереджували процеси адаптації вчорашніх сільських жителів до міського способу життя, засвоєння ними міської культури, нової системи цінностей. Міський ріст не був достатньо підкріплений як економічними можливостями, так і соціальними пріоритетами держави” [4, с. 102].

Як наслідок, “якийсь час вдавалося забезпечити швидкий ріст міст і концентрацію населення в індустріальних центрах, здійснювати досить ефективні економічні і технічні зміни (переміни) при збереженні багатьох традиційних суттєвих особливостей російського суспільства – архаїчно-екстенсивному характері міської діяльності, сільській общинній свідомості “нових горожан”, їх аграрному менталітеті, низькому рівні життя і т.д.” [4, с. 102]. Здійснюючи узагальнення, автор вказує на зв’язок причин кризи з історичними особливостями розвитку російського суспільства, “перш за все зі слабкістю міських цивілізаційних процесів, з надмірним міграційним тиском на створені (сложившиеся) великі міста, напливом туди маргінальних верств” [4, с. 102].

Ю.Л. Пивоваров зазначає, що “сільські корені – одна з фундаментальних особливостей радянської урбанізації, яка багато в чому є визначальною щодо специфіки її розвитку у ХХ столітті” [4, с. 108]. Ось як він характеризує зміни у населенні міст: “Після 1917 року упродовж декількох років у містах, по суті, відбулася зміна населення: практично були знищені дворянство і старе купецтво, витіснене, розчинене і зникло міщанство, мало що залишилось і від кваліфікованого, особливо спадкового (потомственного), робітничого класу. На зміну цим основним соціальним верствам, які склали основу дореволюційного розвитку міста, прийшли селяни, які полишили рідні місця. Процес “оселянювання” (крестьянизации) міста набув величезних масштабів і мав далекосяжні наслідки” [4, с. 108].

Наступною особливістю Ю.Л. Пивоваров вважає “селищну сутність міст”, яка – “одна із глибинних рис радянської урбанізації. Вона пов’язана з державним

ставленням до урбанізації як побічного продукту індустріалізації і, відповідно, з прагненням мінімізувати витрати на людину у місті, а також з надмірними темпами зростання міського населення” [4, с. 108]. Автор протиставляє селища та міста: “Зазвичай місто як носія урбанізації характеризує концентрація різноманіття в усіх формах діяльності, а в кінцевому рахунку – концентрація культури, вищих її досягнень. У радянських же умовах багато російських міст, навіть великих, нерідко зберігали (і продовжують зберігати) історично сложившийся “селищний” характер, оскільки самі вони формувались як сума робітничих селищ при підприємствах. Все це різко знижувало якість міського середовища, консервувало селищність, “слободизацію” міського розселення і по цей день залишається реальною перешкодою для розвитку справжньої урбанізації у сучасному розумінні” [4, с. 108].

Ключове значення має розвінчання міфу про завищення рівня урбанізації країни: “Завищені уявлення про рівень урбанізації країни – одне з поширених заблуджень, яке міцно утвердилося у вітчизняній літературі. Воно ґрунтується на кількісних показниках (частка міського населення та рівень його концентрації у великих містах), але не враховує якісних особливостей радянської моделі урбанізації, про які йшлося вище. По частці жителів міст (73%) Росія дійсно перебуває на середньому для Європи рівні і мало в чому поступається США (76%) і Японії (78%). Але ці статистичні “іскоміє” уявлення помітно “підточує” менталітет більшості жителів міст, їх общинний тип свідомості, реальний спосіб життя і т.д.” [4, с. 109].

Та відносна легкість, з якою відбулася інтеграція українців у єдиний народ у складі однієї держави вже у другій половині ХХ ст., пояснюється, зокрема, єдиною етнічною правовою традицією, котра виникла у впізнаваних сьогодні формах у XVI–XVII ст. Ті нашарування правової реальності, які були привнесені імперськими режимами, за короткий історичний проміжок часу були майже повністю знівельовані. Та правова система, яка прийшла їм на зміну, вже позначена неподоланною дією сили етнічної правової традиції.

Найбільш суттєвий вплив на цьому етапі правової історії народу мали процеси індустріалізації та урбанізації, які трагічно та болюче відбувалися на всіх етнічних землях українського народу (варто згадати лише депопуляцію Західної України, викликану вимушеною трудовою еміграцією внаслідок аграрного перенаселення).

Формування етнічного стереотипу правової поведінки українського народу на сьогодні ще не завершено, однак дедалі виразнішою є тенденція до його уніфікації на всій території держави, що, однак, не виключає етнорегіональних та територіальних відмінностей, навіть конфліктів між ними.

Виявлення особливостей та закономірностей правовідомості українського народу та розвиток правової системи у ХХІ столітті буде предметом подальших міркувань і досліджень.

Література

1. Ахиезер А. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема. // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 83-100.
2. Дровозюк С. Селянський самосуд 1817–1930-х рр. ХХ ст. Як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – К.: Інститут історії НАН України, 2004. – Вип. 10. – С. 284-293.
3. Лозовий В.С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С. 88-94, 116-121.
4. Пивоваров Ю.Л. Урбанизация России в XX веке: представление и реальность // Общественные науки и современность. – 2001. – № 6. – С. 101-113.
5. Присяжнюк Ю. Ментальність і соціальна поведінка українських селян у пореформний період (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 37. – Частина 1. – 2002. – С. 213-228.
6. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе // Общественные науки и современность. – 2003. – № 1.

УДК 340.15(430)“1221/25”

Г.П. Гуменюк

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРУКТУРУ ТА ЗМІСТ ЗБІРНИКА “САКСОНСЬКЕ ЗЕРЦАЛО”

“Саксонське зерцало” (Sachsenspiegel) – було складене дворянином-рицарем, суддею Етке фон Репповим і остаточно упорядковане ним же в 1230 р. Збірник видали латинською мовою, потім сам автор переклав його німецькою. Джерелами “Саксонське зерцала” були звичаєве право північних земель Німеччини, діючі там правові норми місцевих правителів, імперське законодавство, канонічне право [3, с. 174].

Цей середньовічний збірник права регулював правові відносини з конституційного права, судоустрою, ленного права, кримінального права та кримінального процесу, сімейного та спадкового права, селянського та сусідського права.

Складається “Саксонського зерцало” з трьох частин : передмов, земського та ленного права. Основним частинам, земському (Landrecht) і ленному праву (Lehnrecht), передуює передмова в строфах (prologus), передмова в римованих словах (praefatio rhythmica), пролог (textus prologi), а також передмова “Von der Herren Geburt”. З цього друга частина передмови в римованих словах і пролог належать Етке фон Реппову. Інша передмова та перша частина передмови у римованих словах були додані вже пізніше.

Маючи розуміння того, що всім вгодити не вдасться, автор передмови в строфах звертається до тих сучасників, котрі не розуміють його вчення про права та обов’язки. Він заперечує всім тим, хто з цими правами та обов’язками не погоджуються і далі, звертаючись до тих, хто хоче запроваджувати нове право, висловлюється проти перекручення та спотворення правдивого вчення.

У передмові в римованих словах містяться роздуми про справедливість, законність та правосуддя, а також про небезпеку зловживання правом та